
CELAL NURİ'NİN BATILILAŞMA ve İSLAM ANLAYIŞLARI ÜZERİNE NOTLAR*

Ş. Tufan BUZPINAR**

ÖZET

Batılılaşma/Garbcılık akımı II. Meşrutiyet ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarında çok etkili olmuştur. Garbcılık akımının üç önemli isminden biri olan Celal Nuri [İleri] (1882?-1938)'nin Garbcılar arasında ayrı bir yeri vardır. Bu makale, Celal Nuri'nin Batılılaşma ve İslam hakkındaki fikirlerini kısaca ortaya koyarak onun Garbcılık akımı içerisindeki yeri ve Cumhuriyet dönemi reformlarına etkisi konusuna biraz açıklık getirmeye çalışmaktadır. Her iki konunun da Çağdaş Türk düşünce tarihinin hâlâ tartışılan konularından olması makalenin katkısını önemli kılmaktadır. Makalenin birinci kısmı Celal Nuri'nin Batılılaşma anlayışı, ikinci kısmı ise İslam anlayışı üzerinde dur-

* Bu makale, "Celal Nuri's Concepts of Westernization and Religion" adıyla *Middle Eastern Studies*, 43/2,s.247-258'de yayımlanan makalemiz esas alınarak tercüme, tadil ve bazı ilavelerle hazırlanmıştır.

** Fatih Üniversitesi, Tarih Bölümü. Yoğun çalışmaları arasında zaman ayırmak lütfunda bulunarak makaleyi okuyup çok değerli katkılarda bulunan Prof. İsmail Kara ve Prof. Mehmet İpşirli'ye gönülden şükranlarımı sunuyorum. Ayrıca, makalenin Türkçeye aktarılmasına vesile olan Muhafazakâr Düşünce Dergisi yetkilileri ve Cemal Fedayi Bey'e de teşekkür ediyorum.

maktadır. İkinci kısımda özellikle Celal Nuri'nin beşeri bir din olarak İslam anlayışı açıklanmaya çalışılmaktadır.

Anahtar Kelimeler; Celal Nuri, Abdullah Cevdet, Avrupa Medeniyeti, Batılılaşma, Garbcılık, İttihad-ı İslam, Terakki

Son yıllarda Çağdaş Türk düşüncesi üzerine yapılan ciddi ve derinlikli çalışmalarda belirgin bir artış olduğu görülmektedir. Bunlar arasında özellikle M. Şükrü Hanioğlu¹ ve İsmail Kara'nın² çalışmalarının Osmanlı son dönemi ve Cumhuriyetin ilk yıllarında etkili olan fikir akımları hakkında mevcut bilgilere ciddi anlamda katkı yaptıklarını teslim etmek gerekir. Hanioğlu'nun Batılılaşma (Garbcılık) ve Kara'nın İslamcılık hakkındaki çalışmaları üç önemli hususa işaret etmektedir: Birincisi, isimleri farklı duruş sergiliyor görünse de her iki akım da yapısı itibarıyla modernidir; ikincisi, her ikisi de, sebepleri farklı olsa da, İslami unsurlardan ciddi manada yararlanmaktadırlar ve son olarak, her ikisi de Avrupa'nın gelişmiş ülkeleri ile Osmanlı Devleti arasındaki gelişmişlik farkını kapatmak amacı ile Batı'nın tahakkümüne karşı gelişmiş reaksiyoner akımlardır.

Mevcut yayınlar Garbcılık akımının İkinci Meşrutiyet ve Cumhuriyetin şekillenme dönemlerinde giderek etkin olduğunu belirtmektedir. Özellikle Cumhuriyetin resmi ideolojisi üzerindeki etkisi hususuna da vurgu yapılmaktadır.³ Buradan hareketle Garbcılık akımı hakkında yapılacak araştırmaların Cumhuriyet döneminde yapılan reformların ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ideolojik arka planının daha iyi anlaşılmasına katkı yapacağı açıktır.

Garbcılık akımının üç önemli temsilcisinden biri (diğer ikisi Doktor Abdullah Cevdet (1869–1932) ve Kılıçzâde Hakkı (1872–1960)⁴) olan Celal Nuri

¹ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981); a.mlf. 'Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic', *Studia Islamica*, No. 86 (août 1997/2), s. 133–158; a.mlf., *Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1996) ve *Preparation for Revolution* (New York: Oxford University Press, 2001).

² İsmail Kara, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, 2.baskı (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001); a.mlf. *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004). Batılılaşma ve İslamlaşma hakkında öncü bazı çalışmalar için bk. Tarık Zafer Tunaya, 'Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık' Cereyanı', *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, XIV (1948), s. 585–630; a.mlf. *İslamcılık Cereyanı* (İstanbul: Baha matbaası, 1962); Yeni Osmanlıların İslamcılık eğilimleri için bk. Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 3. baskı (Ankara: Lotus, 2003).

³ Hanioğlu, 'Garbcılar: Their Attitudes', s. 133–158; Hanioğlu'nun konuyla ilgili görüşleri yeni araştırmalarla da desteklenmektedir. Bk. M. Refik Bürüngüz, 'Abdullah Cevdet and the Garbcılık Movement', (Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fatih Üniversitesi, 2005).

⁴ Celal Pekdoğan, 'Kılıçzâde Hakkı', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), XXV, s. 415–416.

[İleri] (1882?-1938)'nin Garbılar arasında ayrı bir yeri vardır. Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra Mekteb-i Hukuk'ta okumuş, Fransızcası o dilde yayın yapacak kadar iyi, İngilizcesi ise bu dilde yazılanları takip edebilecek seviyede idi. 1906'da Mekteb-i Hukuk'tan mezun olduktan sonra avukatlığa başladı. Bu sırada Batılı düşünürlerden Spencer, Ludwig Büchner, Darwin, Carlyle, Le Bon, Renan, meşhur Oryantalist Dozy ve Taine'in eserlerini okudu. 31 Mart hadisesinden hemen sonra gazetecilik ve serbest yazarlık mesleğine intisap etti ve 1938'de vefat edinceye kadar çeşitli gazetelerde yer alan 2000'den fazla makalesinin yanı sıra 40'ı aşkın kitap yayımladı.⁵ Kitaplarının bazılarının gazetelerde yayımladığı makalelerin bir araya getirilmesiyle oluştuğunu belirtmek gerekir. 1919'dan itibaren siyasette yer aldı ve 1935'e kadar milletvekilliği görevinde bulundu. Bu dönemde en önemli görevlerinden biri de 1924 Anayasasının hazırlanmasında aktif görev almasıydı.⁶

Bu makale, Celal Nuri'nin Batılılaşma ve İslam hakkındaki fikirlerine biraz açıklık getirerek onun Garbıcılık akımı içerisindeki yerini daha doğru anlamaya katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Bu iki konunun seçimini etkileyen iki neden vardır. Birincisi, Celal Nuri'nin fikrî yapısının ve Cumhuriyet dönemi reformlarının oluşumundaki etkisinin daha sağlıklı anlaşılmasına katkı yapacağı varsayımı, ikincisi, her iki konunun da Çağdaş Türk düşünce tarihinin hâla tartışılan konularından olmasıdır.

CELAL NURİ'NİN BATILILAŞMA ANLAYIŞI

Celal Nuri, 1910'lu yıllarda Batılılaşma tartışmalarına bir gazeteci-yazar olarak katıldığında konuyla ilgili uzun zamandan beri devam etmekte olan tartışmalar mevcut idi. Osmanlı Devleti'nin nasıl kurtulacağı ve gelişmiş Batılı devletlerle açılan mesafenin nasıl kapatılacağı gibi sorular çok uzun zamandan beri Osmanlı ileri gelenlerinin zihnini meşgul etmekteydi. Özellikle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ardı ardına gelen mağlubiyetler, bazı Osmanlı düşünürlerinin kendi değerlerini sorgulamalarına ve Batı'nın neden daha ba-

⁵ Celal Nuri'nin makalelerini yayımladığı dergi ve gazetelerden bazıları: *Le Courrier d'Orient*, *Le Jeune Turc*, *Tanin*, *Hak*, *İctihad*, *Hürriyet-i Fikriyye*, *Türk Yurdu*, *Servet-i Fünun*, *Edebiyat-ı Umumiyye Mecmuası*, *Âti*, *İleri*, *İkdam*. Kitaplarının bir listesi için bk. Necmi Uyanık, 'Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakış', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 (Bahar 2004), s. 241-242.

⁶ Celal Nuri'nin hayatı hakkında kapsamlı bir monografi yoktur. Bunun bir sonucu olarak hâlâ doğum ve ölüm tarihleri üzerinde bile ittifak sağlanabilmiş değildir. Birkaç örnek olması bakımından bk. Günay Alpay, 'İleri, Djelal Nuri', *Encyclopaedia of Islam*, second edition (EI2), III, s.1117-1118; Recep Duymaz, 'Celâl Nuri İleri', (DİA), VII, s.242-245, a.mlf. Celal Nuri İleri, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, (Hazırlayan: Recep Duymaz) (İstanbul: Kitabevi, 1995), s. 11-36; Necmi Uyanık, 'Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri', s. 227-274.

şarılı olduğu sorusuyla giderek daha fazla ilgilenmelerine yol açtı.⁷ Bu eğilim 19. yüzyılda daha da kuvvet kazandı ve Batı medeniyetinin üstünlüğü hakkındaki tartışmalar arasında Batı dillerindeki “civilization” kavramına karşı 1830’ların sonlarına doğru yeni bir tabir olarak “medeniyet” tabiri ortaya atıldı.⁸ Batılılaşma tartışmaları Tanzimat döneminde (1839–1876) ciddi bir artış gösterdi, fakat Osmanlı Devleti ile Batı’nın gelişmiş devletleri arasındaki gelişmişlik farkının nasıl kapanacağına dair tatmin edici bir cevap bulunamadı. Dahası, Celal Nuri’nin doğumundan önceki on yıl Osmanlı Devleti’nin en bunalımlı yılları oldu. 1870’lerin siyasi istikrarsızlıklarına ilave olarak 1875’te devletin borçlarını ödeyemeyecek durumda olduğunu açıklaması, Balkanlardaki isyanların giderek artması, 1876’da üç ayda iki padişahın tahtını kaybetmesi sonucu Abdülhamid’in beklenmedik bir zamanda tahta çıkması, 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbinde Osmanlı Devleti’nin tarihinin en ağır yenilgilerinden birine maruz kalması, 1881’de Fransa’nın Tunus’u ve 1882’de İngiltere’nin Mısır’ı işgalleri yaşanan buhranın derinliğini gösteren gelişmelerden bazılarıydı. Devleti muasır devletler seviyesine çıkarmak için ihtiyaç duyulan iyi yetişmiş insan gücünü karşılamak üzere açılan çok sayıda okuldan mezun olan gençler 1890’lı yıllarda Abdülhamid rejimine karşı önemli ve etkin muhalefete başladılar. 1890’lı yıllar aynı zamanda Ermeni meselesinin giderek belirginleştiği yıllar oldu. Ermenilerin Osmanlı yönetimine karşı tavırlarındaki aşırılığın en belirgin göstergesi 1905’te padişaha bombalı suikast düzenlemiş olmalarıydı. Celal Nuri böylesine gergin bir ortamda büyüdü, gerginliklerin birçoğuna şahit oldu ve yaşanan sıkıntılardan devlet nasıl kurtulur sorusuna cevap bulmaya çalıştı.

Celal Nuri, Batılılaşma konusunda ilk önemli yayınlarını *İctihad*⁹ mecmuasının İstanbul’da yayın hayatına başlamasıyla yaptı ve bu dönemdeki fikirleri hareketin öncüsü ve derginin kurucusu Dr. Abdullah Cevdet ile aynı çizgide

⁷ Özellikle III. Selim Döneminden (1789–1807) itibaren Osmanlı ileri gelenleri Batılılaşma hususunda kutuplaşmaya başlamıştı. Tarihte yaşanan bu kutuplaşma konunun yazarlarını da etkilemiş görünüyor. Batılılaşma konusuna farklı yaklaşımlara birkaç örnek için bk. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Feroz Ahmad’ın önsözüyle) (London: Hurst & Company, 1998), a.mlf. *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, II. baskı (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1985), s. 37–76,

⁸ Osmanlılar “civilisation” tabirini önce “sivilizasyon” şeklinde kullanmayı denemişler ve sonradan “medeniyet” kavramını icad etmişlerdir. Konuyla ilgili daha geniş bilgi için bk. Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar* (İzmir: Akademi Kitabevi, 1992), s. 1–37; Medeniyet kavramının kökleri hakkındaki tartışmalar için bk. İlhan Kutluer ve Tahsin Görgün, ‘Medeniyet’, *DİA*, XXVIII, s. 296–301.

⁹ *İctihad* mecmuası üç devre halinde yayımlanmıştır. Birinci devrede 1904–1905 arasında 9 nüsha olarak Cenevre’de, ikinci devresinde 1906–1908 arasında 10–23. sayıları Kahire’de ve son döneminde ise 24–358. sayıları 1911–1932 arasında İstanbul’da yayımlanmıştır. Bk. Nazım H. Polat, ‘İctihad’, *DİA*, XXI, s. 446–448.

idi. Kılıçzade Hakkı'nın kaleme aldığı *Pek Uyanık Bir Uyku* adı altında yayımlanan meşhur reform paketi Celal Nuri'ye ithaf edilmiş ve *İctihad* mecmuasında yayımlanmıştı. Bu dönemde Celal Nuri'nin *İctihad* mecmuasında yayımladığı ilk makalesi *İslam'da Vücûb-ı Teceddüd*¹⁰ başlığını taşıyordu. Maklalenin ilk bölümünde Batı'nın gelişmişliğinin sömürgeciliği doğurmasının ardından Batı dışı ülkelerin ve tabii ki Müslüman olanların da birer birer nasıl sömürgeleştirildikleri üzerinde duruyordu. Bu bölümün sonunda ise Müslümanların geri kalmışlığının temel nedenini sorguluyor ve ekliyor: "Acaba neden sekizinci asr-ı miladîden başlayarak on üçüncü asra kadar Garb medeniyetine faik olan Müslüman medeniyeti İbn Rüşd'ler, İbn Sina'lar hürriyet-i fikriyeyi himaye eden padişahlar, halifeler, o zamanki şevket ü miknet-i İslamiye mahv oldu? İslamiyet büyük bir eser-i terakki olduğu halde, bugün İslam âlemi denildiği zaman akla ilk gelen "muhafazakârlık, tedenni, esaret-i fikriye, ictihadat-ı salife ile iktifa, Garbın teceddüdatına bîgane kalmak gibi birtakım fikirlerdir".¹¹ Burada sergilediği tavrı itibariyle Celal Nuri Batıya karşı karmaşık duygular içindeydi. Bir taraftan Batı'nın gelişmişliğine gıpta ediyor ve biran evvel o seviyeye Müslümanların da erişmesini temenni ediyorken diğer taraftan Batı'nın sömürgeci politikalarına karşı bir duruş sergiliyordu. Batı'nın sömürgeci politikalarına karşı bir bütün olarak İslam dünyası ile "Avrupalıların zulmü... altında bulunan diğer Nasrani ve Mecusi akvamına ve alelumum sosyalistler"in birlikte hareket etmesini teklif ediyordu. Bunun gerçekleştirilmesi halinde Avrupa'nın sömürgeci hükümetlerinin etkilenebileceğini düşünüyordu.¹²

Batılılaşma konusunda katı ve tutarlı tavırlarıyla bilinen Abdullah Cevdet'ten farklı olarak Celal Nuri, dönemin gelişmelerinden etkilenen bir çizgi takip etmiş görünmektedir. Celal Nuri'nin Batılılaşma tavrını etkileyen önemli olaylar olarak 1911 Trablusgarp Savaşı, 1912-13 Balkan Savaşları ve nihayet 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı'nı zikretmek gerekir. 1920'lere kadar devam eden savaş yıllarında Celal Nuri'nin Batılılaşma tavrı "Kısmî Batılılaşma" şeklinde adlandırılabilir bir seyir izledi. Batı'nın bilim ve teknolojisinden faydalanmayı öngörürken aynı zamanda temel referansı İslam olan Osmanlı kültürünün muhafazasını savunuyordu. Balkan Savaşları sırasında yayımladığı *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* adlı eserinde Batı dünyasının ikiyüzlü davrandığı, bir tarafta Avrupa ve Amerika'nın yer aldığı ve "öteki" olarak da

¹⁰ Celal Nuri, 'İslamda Vücûb-ı Teceddüd', *İctihad*, no. 39, 15 Kanun-ı sani 1327, s. 970-973. Makale önce üç bölüm halinde yayımlanmış (*İctihad*, no. 39, s. 970-973; no. 40, s. 983-989 ve no. 41, s. 1000-1002, sonra da *Kendi Nokta-i Nazarımdan Hukuk-ı Düvel* (İstanbul: Osmanlı Şirketi Matbaası, 1330 H/1912, s.163-191) adlı eserinde ek olarak yer almıştır.

¹¹ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan...*, s. 170, 173.

¹² Aynı eser, s. 189-190.

Osmanlı ve İslam dünyasını gördükleri hususunda net eleştiriler getirdi. Kendi ifadesiyle: “Hukuk-ı düvel bir değil ikidir. Biri bizim için, diğeri kendileri içindir. Avrupa vicdan ve insafı bir değil ikidir. Biri bizim ye’s ü felaketimizden, mahv ü harabîmizden müteessir olmaz, ...hatta laubalilikle seyredir.”¹³ Avrupa’nın hukuk anlayışının temelinde “el-hükmü limen galebe” anlayışının bulunduğunu belirterek kitabını Batının hukuk anlayışının eleştirisine hasretmiştir.

1910’lu yıllarda Osmanlı Devleti ile Avrupa’nın önde gelen ülkelerinin ilişkilerinin kötüye gitmesi Celal Nuri’nin Avrupa’ya eleştirel bakışını da kuvvetlendirdi ve Avrupa’nın Osmanlıya karşı önyargılı olduğu kanaatini pekiştirdi. Ona göre, Osmanlılar Avrupalıların kendileri için iyi bir şey düşünmeyeceği anlayışıyla politika belirlemeliydi. Avrupa’nın Osmanlı düşmanlığı Haçlı Seferlerine kadar geriye gitmekte ve zamanla daha da artmış görünmekteydi. Modern bilimlerde, düşünce hürriyetinde ve seküler hayat tarzında gerçekleşen gelişmeler maalesef Avrupa’nın din bağlantılı Türk düşmanlığını zayıflatmamıştı.¹⁴ Celal Nuri’nin seküler hayat tarzını benimseyen Avrupalıların da Müslümanlara karşı önyargılı davranmalarına dikkat çekmesi ilginç. Burada Müslümanlara karşı önyargının sadece dindar Avrupalılara ait olmadığı ve dindarıyla seküleriyle Avrupalıların Müslümanlara karşı önyargıda birlikte hareket ettikleri görüşünün Türk aydınları arasında uzun zamandan beri etkili olan bir düşünce olduğuna dikkat çekmek yerinde olacaktır.

Celal Nuri’nin Avrupa karşıtı tavrı Müslümanların geleceklerini nasıl belirlemeleri gerektiği konusundaki fikrini de etkilemiş görünmektedir. Dönemin çoğu Osmanlı aydını gibi Celal Nuri de İslam dünyasının içinde bulunduğu sıkıntılı durumdan nasıl kurtulabileceği konusunda fikir üretmeye çalışıyordu. Balkan savaşlarının oluşturduğu korku ve kızgınlık ortamında yazdığı *İttihad-ı İslam* adlı eseri böyle bir çabanın ürünüydü. Tahmin edileceği üzere bu kitabında da Avrupa sömürgeciliğini eleştirdi. Ona göre, “Avrupa hükümetini, zulmünü, kuvvetini takviye ettikçe Âlem-i İslam kuvve-i bâtniyesini, safvet-i rûhiyesini, akîde-i asliyesini tezyîd etmiştir”¹⁵ Celal Nuri’nin *İttihad-ı İslam* anlayışı dönemin Osmanlı aydınları ve II. Abdülhamid’in anlayışlarından pek farklı değildi. Onun İslam birliği anlayışı, Avrupa’nın yayılmacı politikalarına karşı geliştirilmiş esas itibarıyla savunmacı bir anlayıştı ve siyasi bir birliktelik öngörmemekteydi. “İttihad-ı İslam’dan, bugün, maksat nedir? Kürre-i zemin üzerinde sakin bütün ümmet-i Muhammedi bir hükü-

¹³ Aynı eser, s. 5.

¹⁴ Celal Nuri, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, 2. baskı, (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331H/1913), s. 54.

¹⁵ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, İstanbul 1331, s. 23–24.

met-i İslamiyenin bayrağı altında tevhid mi?" sorusunu sorduktan sonra bunu zamanın en büyük deniz ve kara gücüne sahip Almanya ve İngiltere'nin dahi başaramayacağını belirtir. Dönemin Müslümanlarının ağır bir uykuya daldığını, her uykunun bir uyanıklığı getirdiği gibi Müslümanların da bir gün mutlaka uyanacaklarını belirttikten sonra İttihad-ı İslamı şöyle tarif eder: "Daha ahrârâne bir istikbale intizâren beyne'l-İslam zaten mevcut olan ittihad-ı ârâyı muhafaza ve te'yîd ve bir gaye-i terbiyetkârâneye doğru tevhîd-i mesai... İslam bir mezhepten ziyade bir diyanet-i ictimaiye, bir uhuvvet-i beyne'l-milel, bir milliyet-i umumiye-i maneviyedir".¹⁶

Celal Nuri'nin İslam birliği anlayışında diğer Müslüman milletlerin yeri hususuna gelince, Müslüman milletlerin İslam kardeşliği anlayışı içerisinde ilerleyebileceklerini öngörüyor. Buna göre, her Müslüman millet önce kendi içinde birlik sağlayacak, diğer Müslüman milletlerle kardeşlik anlayışını zedelemekten kendi imkânlarıyla gelişmeye çalışacaktır. Buradan hareketle Türklerin kendi aralarında birlik sağlamalarını zaruri görmektedir. Kendi ifadesiyle: "İttihad-ı etrak bugün bir zaruret, bir ihtiyaç, bir farîzadır. ...Türklerin müşterek seciyeleri, hasletleri, adetleri, ahlakları, dinleri, lisanları, emelleri vardır. Gayeleri birdir. Asrımızda hissiyat-ı milliyesini inkişaf ettirebilenler terakki ediyor. Bunun haricinde bu zamanda terakki olamıyor."¹⁷ Bir diğer ifade ile, Celal Nuri Müslümanları Türklerin liderlik ettiği manevi bir birlik içinde görmek istiyor. Bu tür bir birlik içinde Türklerin liderliğini de diğer Müslümanlar için küçük düşürücü bir durum olarak görmüyor, çünkü ancak böyle bir birlik içerisinde bütün Müslümanların gelişebileceğini düşünüyor. Bu çerçevede bakıldığında kendisini Muhammed Abdüh (1849-1905)'dan daha İslamcı ve Yusuf Akçura (1876-1935)'dan daha Türkçü görüyor.¹⁸

Celal Nuri, dönemin birçok aydını gibi, Avrupa hakkında ne kadar olumsuz düşünce sahibi olursa olsun Avrupa'daki gelişmelere kayıtsız kalamayacağını farkındaydı. O halde Avrupa ile geliştirilecek ilişkiler hangi temele dayanmalıydı? Buna cevap olarak Avrupa'da iki türlü medeniyetin varlığını savundu: Birincisi *sınai/teknolojik* ve ikincisi *hakiki*. Birincisi "fenne, katiyet-i ri-yaziyyeye istinat ettiğinden ondan başka bir medeniyet tasavvur olunamaz. Onu ahz u iktibas etmeden terakki imkân haricindedir."¹⁹ Bu ayrımı zamanında yapan ve Avrupa'nın sınai/teknolojik medeniyetini başarıyla iktibas eden milletlere örnek olarak Japonları gösteriyor. Celal Nuri'ye göre, teknolojik/sınai medeniyeti iktibas etmek anlamında Avrupalılaşmak İslamın bir ge-

¹⁶ Aynı eser, s. 340-341.

¹⁷ *İttihad-ı İslam*, s. 110.

¹⁸ Celal Nuri, *Tarih-i İstikbal*, II (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331H/1913), s. 159-160.

¹⁹ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 27.

reğidir. Bu anlamda geri kalmış bütün toplumlar sadece Avrupa'nın bilim ve teknolojisini alarak gelişebilirler. Müslümanların geri kalış nedenlerinden biri de teknolojik ve hakiki medeniyet ayırımı yapmadan Batı medeniyetinin tek olduğunu ve o haliyle de alınamayacağını düşünmüş olmalarıdır. Müslümanlar istenilen seviyeye yükselebilmeleri için kendi manevi değerlerini koruyarak "derhal Avrupa'nın medeniyet-i sînâyesini almak mecburiyetindedir."²⁰

İkincisine, yani hakiki medeniyete gelince, "bundan maksadımız insaniyetin tasfiye-i ahlâkı, hasâilinin kesb-i necâbet etmesi, i'tilâ-yı efkârıdır. Maateessüf bu itibar ile Avrupa'ya pek o kadar medeni diyemeyiz. Avrupa'da bugün hak ve adalet hukûk-ı husûsiye âleminde revâc-yâb olabilmiş ise de hukûk-ı âmme hususunda böyle değildir. Hukûk-ı âmme el-hükümü li-men galebe üzerine müstenittir. Harp, yağma, tahrip her yerden ziyade hâl-i hazırda Avrupa'da revâcdadır."²¹ "Mademki, ...Avrupa terbiyesi, ahlâkı, medeniyeti bize teşmil edilmemiş, biz Garp âdâb-ı muaşeretini, ananesini, hissiyatını kabul etmemişiz, Avrupalılara ait olan ve Avrupalılar tarafından tedvin edilen bu hukuk bize tatbik edilemez."²² Celal Nuri'ye göre, medeniyet-i hakikiyesini/asliyesini terk ederek başka bir medeniyeti özümsemiş ve gelişmiş bir millet tarihte görülüş değildir. Bu nedenle Müslümanlar Avrupa'nın sînâî medeniyetini iktibas etmeye çalışırken kendi medeniyet-i hakikiyelerini korumak için de yoğun çaba sarfetmek zorundadırlar.²³

Avrupa'ya karşı teslimiyetçi tavıra, diğer bir ifadeyle topyekün Batılılaşma taraftarlarına karşı savunulan kısmî Batılılaşma denilebilecek yukarıdaki görüşler modern Türk Düşünce tarihinde uzun süre etkili olmuş ve olmaya devam etmekte olan görüşlerdir. Bu ayırımı savunanların en temel kaygısı, kimlik oluşumunda etkili olan yerli değerleri korumaya yöneliktir ve Celal Nuri'nin tabiriyle medeniyetin 'teknik' kısmının değer yüklü olmadığı varsayımına dayanır. Avrupa'nın sömürgeciliği besleyen üstünlüğüne 'kendi' kalarak karşı koyma arayışı olarak da görülen bu ayırımın, o zamanın sınırlı teknoloji transferiyle makul görünmüş olmakla birlikte zaman ilerledikçe önemli açmazları içinde barındırdığı farkedilecektir.²⁴

²⁰ Aynı eser, s. 25-37; Benzer görüşler için bk. *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 176.

²¹ Aynı eser, s. 30.

²² *İttihad-ı İslam*, s. 326-327.

²³ Aynı eser, s. 33.

²⁴ Günümüze kadar bir şekilde etkisini devam ettiren bu tür bir ayırımın en kuvvetli savunucularından biri de Ziya Gökalp idi. Celal Nuri'nin "hakiki" diye adlandırdığı medeniyet için Gökalp, Batı dillerindeki "culture"ın karşılığı olmak üzere Arapça kökenli "hars" kelimesini tercih etmişti. "Hars" da zamanla yerini "kültür"e bırakmak durumunda kalmıştır. Gökalp'in konuyla ilgili fikirlerinin bir değerlendirmesi için bk. Uriel Heyd, *Türk Ulusculuğunun Temelleri*, (çev. Kadir Günay) Ankara 1979, s. 75-81; Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*,

Celal Nuri, Avrupa'ya karşı en sert eleştirilerini "Şîme-i Husûmet" başlığı altında Ocak 1914'te yayımladı. Yazı, "Türk ve Müslüman milletine, Türk ve Müslümanların vatanlarına, Âl-i Osman'ın taht-ı tâbiiyetinden çıkıp giryan olan ecza-yı vatana karşı beslenen muhabbetten büyük bir aşk tasavvur ve tahayyül edemem. Bu sevda-yı huruşân bir de her dem mütezayid bir udvanı, bir husumeti mündemictir ki bundan büyük, bundan âlicenâbâne bir fazilet tasavvuru da elimde değildir" diyerek Avrupa'ya karşı beslediği düşmanlık hissinin vatan olarak muhabbet duyduğu toprakların Osmanlı yönetiminden çıkışını sebep gösteren bir girişle başlıyor. Bu düşmanlık hissinin gerekçesi ise "düşmana düşman" muamelesi yapmak şeklinde özetlenebilir.²⁵

Celâl Nuri'nin "Şîme-i Husûmet" yazısını oldukça duygu hatta intikam ve kin yüklü olduğu bir zamanda yazdığı tahmin edilebilir. Burada düşmanlık hissi insanları savaşa sürükleyici bir unsur olarak değil, birlik-beraberlik için temel oluşturucu bir unsur olarak savunuluyor. "Husûmet kelimesini fena bir manaya almayınız... Sizden olmayanlara, ale'l-infirad ecânibe hasım olunuz. Sırasında aleni, bazen hafî, fakat her halde kalbî ibraz-ı adavet ediniz". Husûmetin kalbî kalması gerektiğini "fıkr-i husûmet yalnız kalbî kalmalıdır" şeklinde sonradan teyit etmektedir.²⁶

Makaledeki Avrupa karşıtlığının dikkat çekici bir yanı da husûmetin bir kimlik muhafazası ve destekleme aracı olarak savunulmuş olmasıdır. Bu anlamda, geniş bakış açısıyla ve tarihi verilerle desteklenmiş bir Avrupa karşıtlığı yazarın zihninde önemli bir yer edinmiş görünmektedir. Avrupa'nın kimlik oluşumu sürecinde "öteki" olarak Türk'ü gördüğünü ve Avrupalıların zihni derinliklerinde yerleşmiş bir Türk düşmanlığının "Avrupalı kimliği"nin bir parçasını oluşturduğunu düşünmektedir. Buradan hareketle Türklerin de "öteki" olarak Avrupalıyı görmesi ve kendi kimlik bilincinin oluşması açısından "Avrupa'ya husûmet" beslemesi gerektiğini ileri sürmektedir. Ona göre, Bulgarların kimliğini korumalarının önemli bir dayanağı bütün okullarında, kiliselerinde ve hatta tarlalarında sürekli konu edindikleri Türk düşmanlığıdır. "Göklere çıkardığımız Viktor [H]ugo²⁷[1802–1885] (aleyhi'l-la'ne) Türk husûmetini, Müslüman adavetini en bedii şiirleriyle aleme yaymış ve Yunanistan'a pek büyük hizmet ifasına muvaffak olmuştur. Lord Byron²⁸[1788–1824]²⁹ (keza aleyhi'l-

İstanbul 1998, s. 20–37. Gökalp'in konuyla ilgili makalelerinin derlenmiş hali için bk. Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet* (Haz. Yalçın Toker), İstanbul 1995.

²⁵ Celâl Nuri, "Şîme-i Husûmet", *İctihad*, no. 88, 9 Kanun-ı sani 1329/ 22 Ocak 1914, s. 1949.

²⁶ *A.g.m.*, s. 1849-1850.

²⁷ *The New Encyclopaedia Britannica*, VI, 15th edition, 1990, s. 125–127.

²⁸ Celâl Nuri'nin lanetlemek için seçtiği iki isimden birinin Fransız, diğerinin de İngiliz olması dikkat çekicidir. Bu iki ülkenin dönemin en önde gelen iki büyük sömürgeci, emperyalist ülkeleri olduğu hatırlanırsa, Celâl Nuri'nin karşı tavır takındığı Avrupa'nın en temel özelliğinin

la'ne) bu fikri o kadar ileri sürmüştür ki bizzat Yunanlılar ile birlikte bize karşı cenk ederek Missolonghi muharebesinde ceza-yı sezasını bulmuştur.”³⁰

Celâl Nuri'nin başından beri yazılarına serpiştirilmiş bir şekilde yansıyan “sömürgeci ve yayılmacı” Avrupa eleştirilerine karşı sessiz kalmayı tercih eden, hatta bu yazılardan bazılarının yer aldığı eserlere tavsiye yazıları yazan Abdullah Cevdet, bu defa *İctihad* mecmuasının bir sonraki nüshasında “Şime-i Husûmet” makalesine “Şime-i Muhabbet” başlıklı bir cevabi yazı yayımlayarak Avrupa'ya karşı takınılması gereken tavır meselesini ciddi bir tartışma konusu yaptı. Adı geçen makale dolayısı ile Celâl Nuri'ye karşı sert tavır takınan Abdullah Cevdet her ne kadar mecmuasının “serbest bir kürsü” olduğunu ve “her terbiye ve irfan sahibi bu kürsünün üzerine çıkmak ve orada ictihadlarını, fikirlerini, hislerini söylemek hakkına maliktir” diyerek fikir özgürlüğü söylemi ile yazısına başlasa da, biraz sonra “benim naşiri olduğum *İctihad*'ın esasen neşrine hadim olduğu mezheb, husûmet üzerine değil muhabbet üzerine müessesidir” diyerek *İctihad* mecmuasında yayımlanacak yazılar için belli bir fikrî sınır konulacağı imasında bulunuyordu.³¹

Husûmet mi, muhabbet mi meselesine gelince; Celâl Nuri'nin aksine Abdullah Cevdet, İslâm dünyasının maruz kaldığı felaketlerin “husûmet” sahibi olmasından kaynaklandığı fikrindedir. “Biz Müslümanlar âlem-i Hristiyaniyete buğz ettik, husûmet ettik, çünkü onlar bizim tapındığımıza tapınmıyorlardı ve çünkü medeniyetçe onlarla bizim aramızda beş altı asırlık bir tefevvuk, bir devr-i terakki ve insilah³² var. Bu husûmet-i diniyye diğer umûra da sirayet etti: onlardan gelen iyi şeyleri de fena telakki ettik”³³ diyerek Avrupa'ya husûmetin faydadan çok zarar getirdiğini savunur. Ona göre, Avrupa ile Osmanlı arasındaki “münasebet kuvvet ile zaaf ve ilm ile cehl aralarındaki münasebet demektir. İşkodra'yı, Manastır'ı, Selanik'i, Trablusgarb'ı kuvvet aldı, zaaf verdi. İlm aldı, cehl verdi. Zenginlik aldı züğürtlük verdi. Biz kaybettığımız yerleri kuvvet ile iman ile almıştık, zaaf ile fütûr-ı irade ile elimizden kaçırdık”.³⁴

sömürgecilik olduğu düşünülebilir. Daha önemlisi, bu iki yazarın, hususen Hugo'nun, o dönemde Osmanlı topraklarında okunan ve hayranlık beslenen, edebî olarak taklit edilen kişiler olmasıdır. Bu açıdan da bunların lanetlenmeleri önemli görülmektedir.

²⁹ George Gordon Byron (1788–1824), İngiliz şair ve hiciv ustası. Yunan isyanı devam ederken 1823'te Türklere karşı savaşmak üzere Batı Yunanistan'daki silahlı güçlere katıldı. Bazı Yunan askeri birliklerinin masraflarını da karşılayarak komutasını üstlendi. Ertesi yıl hummadan öldü. *The New Encyclopaedia Britannica*, II, 15th edition, 1990, s. 696–697.

³⁰ A.g.m., s. 1849–1850.

³¹ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *İctihad*, no. 89, 16 Kanun-ı sani 1329, s. 1979–1980.

³² Abdullah Cevdet, bu kelimeyi Fransızca “emancipation” karşılığında kullandığını belirtiyor.

³³ Abdullah Cevdet, “Şime-i Muhabbet”, *İctihad*, no. 89, 16 Kanun-ı sani 1329, s. 1979–1980.

³⁴ A.g.m., s. 1980.

Abdullah Cevdet'in yazısının çatısını Celâl Nuri'nin karşı çıktığı hususları savunma anlayışı üzerine kurduğu görülüyor. Bunun en dikkat çekici örneği ise, Lord Byron ve Victor Hugo üzerinde cereyan ediyor. Celâl Nuri'nin lanetlediği bu iki meşhur Avrupalı yazar Abdullah Cevdet'e göre "insaniyetin büyük adamlarındandır. Ne birincisi, ne ikincisi taassupla hareket etmiş değildir". Bu noktada Abdullah Cevdet'in İngiliz hayranlığı depresir ve Osmanlıya karşı savaşmak için Yunan ordusunda katılan ve orada savaş meydanında hastalanıp ölen Lord Byron için "Türklerin en ateşli takdirkârı idi" ifadesini kullanır ve onu "muazzam İngiliz milletin muazzam şairi"³⁵ olarak tavsif eder. Abdullah Cevdet'in Victor Hugo'yu sadece bir iki cümlede Lord Byron'la birlikte zikredip geçiştirirken ikincisi için bir sayfaya yakın methiyeye yer vermesi de İngilizlere duyduğu hayranlıkla örtüşmektedir. Yazının başka bölümlerinde de İngilizler için "onlar hakikaten milletlerin en büyüğüdürler" şeklinde açık medhiyelere yer vermiştir.³⁶

Yazısının son bölümünde Celâl Nuri'nin bir buhran dönemi geçirdiğini, "bu buhran dönemi geçince benim tahrir arkadaşım yine benim gibi düşündüğünü ve düşündüğü gibi yazdığını gösterecektir" dedikten sonra Osmanlıların Avrupa'ya karşı zayıf bir insan tavrı takınması gerektiğini tekrar eder. Ona göre, güçlünün "haklı olmaya ihtiyacı yoktur. Bir ikinci medeniyet yoktur, medeniyet Avrupa medeniyetidir. Bunu gülüyle dikeniyile isticnâs etmeğe mecburuz".³⁷ Burada dikkat çekici olan, her ikisinin de "güçlünün haklı olduğu" prensibinin dünyada ikili ilişkelerde egemen olduğunu kabul ediyor olmalarının yanı sıra birinin şikâyetçi olduğu bu prensibin, diğerinde sıradan bir realitenin kabullenilmesi gibi sunulmuş olmasıdır. Aslında Abdullah Cevdet'in burada keskin bir şekilde ifade ettiği kendi medeniyetinin yetersizliği, bitmişliği fikri Ziya Paşa'nın "Diyar-ı küfrü gezdim beldeler kâşâneler gördüm/ Dolaştım mülk-i İslâmı bütün viraneler gördüm" mısralarında ifade edilenden farklı değildir. Kendilerini ilerlemeci fikrin yoğun baskısı altında hissedilen Osmanlı son dönem aydınlarında kendi medeniyetlerinin geçmişte kaldığı, zamanlarına hitap etmediği ve dolayısıyla Batı medeniyetinin tekliği fikri etkili olmuştur.³⁸

³⁵ A.g.m., s. 1981.

³⁶ A.g.m., s. 1982. Abdullah Cevdet'in İngiliz hayranlığının gelişim seyri için bk. Hanoğlu, *Doktor Abdullah Cevdet...*, s. 231-235, 303-305.

³⁷ A.g.m., s. 1984.

³⁸Konuyla ilgili Şemseddin Sami örneği için bk. Zeynep Süslü - İsmail Kara, "Şemseddin Sami'nin 'Medeniyet'e Dair Dört Makalesi", *Kutadgubilig*, 4 (Ekim 2003), s. 259-281. Medeniyet anlayışının çağdaş Türk düşüncesindeki seyrinin genel bir değerlendirmesi için bk. Tahsin Görün, "Medeniyet/Modern Tartışmalar", *DİA*, XXVIII, 298-301. Celal Nuri ile Abdullah Cevdet arasında Avrupa merkezli tartışmalar hakkında daha detayları bir çalışma için bk. Ş. Tufan

Celal Nuri'nin Avrupa karşıtı tavrı Osmanlı Devleti'nin yıkılışının ardından belirgin bir şekilde değişti. Bunda yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin Avrupa yanlısı tavrının etkin olduğu düşünülebilir. Bu dönemde de Amerika dahil olmak üzere Avrupa medeniyeti ve diğerlerinin sahip oldukları medeniyet olmak üzere iki medeniyetin varlığı fikrini devam ettirir. Ancak, 1910'lu yıllarda "Müslümanlar terakkiyat-ı medeniyeyi ancak Müslüman bir menbadan istinbat ve kabul ederler. Bu dakîkayı [inceliği] anlamayan bizim mülahazamızı abes görür. Fakat âlem-i İslâmın i'tilâ ve inkırazı hikmetine muttali olan vâkıfın-i kiram isabet-i fikrimizi tasdikde tereddüt etmezler ve bizden razı olurlar"³⁹ derken 1920'li yıllarda ilerlemenin tek yolunun Avrupa medeniyetini şartsız kabul etmekten geçtiği fikrini savunmaya başlar. Bu noktada 1910'lu yıllarda sert eleştiriler yönettiği Abdullah Cevdet'in çizgisine dönmüş görünmektedir. Yeni tavrını kendi ifadelerinden takip edelim:

"İnkilâbımız ibtidâ'î [ibdâ'î] değildir, ittibâidir. ...Evet bu inkilâb "orijinal", Arapçası ibtidâ'î, hiçbir mahiyet arzetmemektedir. ...İnkılap ittibâidir, yani biz bu hareketlerle mevcut medeniyetlerden birine, kendimizce en müsait addettiğimiz tefekkür ve muâşeret, irfan ve idare usullerine uyuyoruz... Şarkî idare tarzına veda ettik. Binaenaleyh vazifemiz iktibastan ibarettir. İlerlemek için mutlaka yeni usuller ihdasına mecbur değiliz. Karşımızda Avrupa'yı bulduğumuz nisbî kemâl mertebesine çıkaran mücerreb ve muayyen usuller vardır, işte onları alıyor ve tatbik ediyoruz"⁴⁰

Yeni bakış açısını ve duruşunu meşrulaştırmak açısından da ilginç açıklamalar getirmektedir. Bunlardan dikkat çekici olanı, İslam medeniyetini zayıf bir medeniyet olarak sunması ve bunun da zaten birçok asır evvel ilerlemesi durmuş olan Arap ve Fars medeniyetlerine dayandığını belirtmesidir. Bir diğer ifade ile, Celal Nuri İslam medeniyetinin esas itibarıyla Türklerin medeniyeti olmadığını, tarihin belli bir döneminde zamanın şartları gereği bu medeniyete tâbi olduklarını, şimdi ise şartlar başka bir medeniyeti kabulü gerektirdiğinden İslam medeniyetini terk etmenin bir sakıncası olmadığını düşünmektedir.⁴¹

CELAL NURİ'NİN İSLAM ANLAYIŞI

Celal Nuri İslamın akidevi yönü ile pek meşgul görünmemektedir. Hatta onun İslam ile vahye dayalı bir din olarak değil toplumsal bir vakıa olarak ilgilendiği de söylenebilir. Ona göre İslam Muhammed'in dinidir. Kendi ifadesiyle, "Bütün İs-

Buzpınar, ' "Öteki" Üzerinden Hesaplaşma: Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme', *Dîvân, İlmî Araştırmalar*, 19 (2005/2) s. 151-176.

³⁹ Celal Nuri, *İttihad-ı İslâm*, s. 378-79.

⁴⁰ Celal Nuri, *Türk İnkılabı* (İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1926) s. 86.

⁴¹ Avrupa medeniyetine geçişle ilgili meşrulaştırma çabaları için bk. A.g.e. s. 74vd.

lamiyet eser-i Ahmedî'dir... İslamiyet devlet ve şeriat esaslarını ihtiva etmek üzere bir âdemin sun'udur ki onun ismi Muhammed bin Abdullah bin Abdulmuttalib'dir."⁴² Aynı anlayışa dair görüşlerini "İslamda Vücûb-ı teceddüd" adlı meşhur makalesinde de zikretmektedir. Kendi ifadesinden okuyalım:

"Musevilik, Hristiyanlık, sâir edyan u mezahib artık Arapların saadet-i maddiye ve mülkiyesini temin edemez bir halde idi. Esaslı bir ıslahata, ciddi bir tanzimata ihtiyaç vardı. O zamanki hal asla tecvîz ü temdîd edilemezdi. İşte o vakit Hazret-i Muhammed zuhur etti. Şeriat-i Yahudiyye ve Nasra-niyye'yi ele aldı. İslamiyet kitaba müstenid bu iki din âleminde büyük bir hatve, büyük bir terakkidir. Yani İslamiyet Martin Luther'in on altıncı asırda icrasına muvaffak olduğunu daha yedinci asırda ve pek şümül-lü olarak yapmış idi. Binaenaleyh İslamiyetin sebep ve hikmet-i vaz' u takriri şudur: Kable'l-İslam câri olan şerâyi' ü kavânin, hukuk ve âdât artık ihtiyaca kâfi gelmediğinden bunların ıslahı ve kaide-i tabiiyye-i tekâmüle tebean tevsii lazım idi. İşte Şâri'-i âzam bu sırr u hikmete binaen İslamiyeti şerâyi'-i sâlifinin etemm ü ekmeli olmak üzere tedvin eyledi. İslamiyet büyük bir eser-i terakkidir."⁴³

Celal Nuri'nin burada sergilediği İslam, vahye dayanmayan beşeri bir dindir. Ona göre, Hazret-i Peygamber kendisinden önce hâkim olan Musevilik ve Hristiyanlık dinlerinin ihtiyacı karşılayamayan bir duruma düşmesi ve ıslaha muhtaç olmalarından hareketle onların eksikliklerini gidererek mükemmel ve eksiksiz (etemm, ekmel) bir din oluşturmuştur. Yani "bütün İslamiyet eser-i Ahmedî" idi. Aslında Celal Nuri, oryantalistlerin geliştirdiği ve misyonerlerin yaygınlık kazandırmaya çalıştıkları tabirle bir "Muhammedanizm"den, yani Muhammed'in dini'nden bahsediyordu. Bu kavram ve etrafında yapılan tartışmalar çok büyük bir hacme ulaşmış haldedir. Burada kısaca şunu belirtmek gerekir ki bu anlayış, Müslümanlar arasında çok büyük tepki doğurmuş, İslam'ın vahye dayalı bir din olduğundan ve kurucusun Hz. Muhammed değil Allah olduğu, Hz. Muhammed'in ise onun elçisi olduğundan hareketle ciddi itirazlarda bulunmuşlardır. 19. yüzyılda Batılılarca yaygınlık kazandırılmaya çalışılan ve Celal Nuri'nin de yukarıda alıntıladığımız ifadelerinde ortaya konulan İslam anlayışında en büyük eksiklik, vahyin olmaması, yani İslamın ilahi kaynağının yok sayılarak beşeri bir din olarak sunulmasıdır.

Celal Nuri'nin İslamla ilgili yazılarına bir bütün olarak bakıldığında aslında onun öncelediği şeyin, kendi zamanının tabiriyle, "terakki" olduğu ve İslam ile de ilerlemeye götürecektir bir araç olarak ilgilendiği söylenebilir. Bu an-

⁴² Celal Nuri, *Hatemi'l-Enbiya* (İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1332h/ 1914), s. 69

⁴³ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i...*, s. 171-172. Aynı görüşü, yakın ifadelerle *İttihad-ı İslam* adlı eserinde de tekrar ediyor. Bk. s. 38-39.

lamda İslam, Osmanlı Devleti ile Avrupa arasındaki ilerlemişlik farkını kapatma çabasında siyasi ve sosyal bir fonksiyon icra etmesi beklenen bir araç olmaktadır. Yani, Celal Nuri'nin İslam anlayışı onun Batılılaşma anlayışıyla irtibatlandırıldığında daha sağlıklı anlaşılabilir. *İttihad-ı İslam* adlı eserindeki İslam tasnifi de buna uygun düşmektedir: "İslamiyet iki mahiyeti haizdir, dinî, siyasî. Biz bu mahiyet-i diniyyeyi burada mevzû-ı muhazara etmiyoruz. Din, vicdana taalluk eder. Bizim asıl iştigal ettiğimiz cihet, İslamiyetin mahiyet-i siyasiye ve ictimaiyesidir".⁴⁴

Celal Nuri İslamı, sadece mahiyeti itibariyle değil ortaya çıkış biçimiyle de ilerici bir din olarak görür. "Hazret-i Muhammed şerâyi'-i Yahudiyye ve Nasraniyye'yi ele aldı ve onları kitaba müsteniden ıslah etti, bu ıslah edilmiş diyanet-i semaviyyenin ismi İslamiyettir".⁴⁵ İslamiyetin ilerlemeci bir din olduğuna sık sık vurgu yapan Celal Nuri, onun Avrupalıların anladıkları gibi bir durgunluk ve gerileme dini olmadığını "bilakis teâlî ve terakki için yapılmıştır" ifadesiyle vurgular. Ona göre "İslamiyet zamanın o muhafazakâr efkârına, vaktin taassub ve cehaletine bir kıyamdır. Hiç şüphesiz tarihin mazbutu olan inkilâbâtın tesir ve netice itibariyle en büyüklerindendir. Bu hakikat anlaşılınca bu diyaneti koyu bir muhafazakârlıkla, olduğu yerde kalmakla, ictihâdâtın seddi ile, hürriyet-i fikriyyenin nefyi ile tavsif etmek hakka ki onun mahiyetine en münafî bir sıfatı vermek, onu asla anlamamaktır".⁴⁶

Celal Nuri İslam'da değişmesi ve değişmemesi gerekenler konusunda da bir ayırma gitmektedir. Ona göre inanç esasları vicdana taalluk eder ve mahiyet itibariyle ilerleme ve gerilemeye tâbi olmadıkları için bunlarda değişim beklenmez, bu uğurda gayret sarfetmek de gerekmez. Ahkâm-ı dünyeviyeye gelince, bunlar zamana ve şartlara, ihtiyaca göre değişebilirler ve değişmelidirler.⁴⁷ Bu ayırımı yapamadığı ve kendilerinden önceki ulemanın görüşlerini değişmez hükümler gibi algılayıp katı kurallara dönüştürdüğü gerekçesiyle İslam ulemasını eleştirir. Celal Nuri'nin eleştirilerinden 19. yüzyılın parlak hukukçusu ve devlet adamı Cevdet Paşa da ismen nasibini alır. Çünkü Mecelle'de bin yıl öncesinin şartlarına uygun kurallara yer vererek ilerleme hususunda Müslümanların yolunu tıkamış ve geleceğini olumsuz etkilemiştir.⁴⁸ Bu yönüyle Cevdet Paşa'nın Mecelle girişimi bir "irticâ" girişimidir ve yeni kanun ve nizam-

⁴⁴ Celal Nuri, *İttihad-ı İslam*, s. 12.

⁴⁵ Aynı eser, s. 38.

⁴⁶ Aynı eser, s. 39-40.

⁴⁷ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 176-177. Aynı görüşleri için bk. *İttihad-ı İslam*, s. 38-51. Celal Nuri'nin İslam ile ilgili görüşleri muasırları tarafından da eleştirilmiştir. Örneğin, *İctihad* (no. 82, s. 1803-1809) mecmuasındaki 'Zat-ı Hazret-i Muhammed: Hazret-i Peygamberin Dehası' adlı makaleye Ali Suad tarafından yapılan eleştiriler için bk. *Sebilü Reşad*, no. 282, 283 ve 286.

⁴⁸ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 179, 184 -185; *İttihad-ı İslam*, s. 55.

ların yapılmasında Cevdet Paşa'nın yaklaşımı etkili olmamalıdır.⁴⁹ Müslümanların geri kalmış olmalarının nedeni asırlarca önce oluşturulan hükümlerle idare olunmaları, Avrupalıların ilerlemiş olmalarının temel nedeni ise medeniyet ve ilerlemenin gerektirdiği ölçüde sürekli yeni kanunlar üretebilmeleridir.⁵⁰

Dönemin birçok reformist aydını gibi Celal Nuri de İctihad taraftarıdır. Fakat İctihad'dan ne anladığı ise İslam fıkında anlaşılan ve uygulananndan çok farklıdır. Örneğin, fıkhıta Kur'an ayetleri İctihad için en temel kaynak iken Celal Nuri, Kur'anın ahkâm-ı dünyeviye ve muamelata ait ayetlerini nazil oldukları zamana aittirler anlayışıyla reddetmektedir. Bu ayetlerin "bu zamana kısmen âidiyetleri yoktur" şeklinde net bir ifade ile tarihselci bir tavır sergilemektedir.⁵¹ Celal Nuri'nin İctihad anlayışına göre, yeni oluşturulan kanun ve nizamların kaynağı ne olursa olsun, Sultan-Halife'nin onayıyla İslamîleşirler. Gelişmiş ülkelere yetişmenin yolu ancak bu denli özgür bir düşünce ile İctihad yapmaktan geçer. Aksi, Müslümanların 1300 sene önce koyulan kurallara göre yaşaması anlamına gelir ki bu yolla da ilerlemek ve Batı'nın gelişmiş ülkelerini yakalamak mümkün değildir.⁵²

Burada Celal Nuri'nin ictihad anlayışını biraz daha açmak yerinde olacaktır. Onun ictihad'dan kastı, ilerlemeyi sağlayabilmek için herhangi bir dini metne bağlı kalmaksızın kanun ve kural koymak olarak ifade edilebilir. Dolayısıyla onun İslam anlayışında "ilerleme" fikri merkezi bir yer işgal etmektedir.⁵³ Ona göre, Batı özgür düşünce ile üretilen kurallara bağlı olarak ilerlemesini gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla yapılması gereken "Code Napoleon"dan ve Batı'da mevcut diğer uygun kuralların Mecelle'ye ilave edilmesidir.⁵⁴ Sünni mezhep imamlarının benzer bir anlayışla hareket ettiklerini ve içinde yaşadıkları toplumların ihtiyaçlarını giderecek ictihadlar yaptıklarını düşünerek onları takdirle anmaktadır. İctihaddan maksat da budur diyerek mezhep imamlarını taklitlerinden dolayı sonra gelen ulemayı tenkit etmektedir.⁵⁵

⁴⁹ Celal Nuri, 'Mecelle Meselesi', *İctihad*, no. 64, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1914, s. 1387.

⁵⁰ Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 175 vd.; Celal Nuri, 'İslamda Vücûb-ı Teceddüd', II, *İctihad*, no. 40, 1 Şubat 1327/ 14 Şubat 1912, s. 985.

⁵¹ *Kendi Nokta-i Nazarımdan...*, s. 178. *İctihad*, no. 40, s. 986. Kuran'da tarihselcilikle ilgili devam etmekte olan tartışmalar hakkında bir fikir edinmek için bk. *Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu* (İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000); *Kur'an-ı Kerim, Tarihselcilik ve Hermenötik* (İzmir: Işık yayınları, 2003).

⁵² Celal Nuri, *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 181-184.

⁵³ Celal Nuri'nin muasır birçok Osmanlı aydını ilerlemeci düşünceden etkilenmiş görünmektedir. İslamcılarının reform anlayışlarında bile ilerleme düşüncesi çok önemli bir yere sahipti. Bk. İsmail Kara, *İslamcılarının Siyasi Görüşleri*, s. 18-29.

⁵⁴ Celal Nuri, 'Mecelle Meselesi', *İctihad*, no. 64, 2 Mayıs 1329, s. 1386. Ayrıca bk. *Kendi Nokta-i Nazarımdan*, s. 185.

⁵⁵ Celal Nuri, *İctihad-ı İslam*, s. 42-43; *Türk İnkılabı*, s. 59.

Bu durumda yapılması gereken, İslam fıkhnı yeniden ele alarak ilerlemeyi sağlayıcı, özgür ve yenilikçi hükümler ortaya koymaktır. Her hüküm kendi zamanına ne kadar uygun gelirse gelsin zaman ve şartların değişmesiyle yetersiz hale geleceği ve ilerlemeye mani bir konum alacağı muhakkaktır. Dolayısıyla sürekli ictihad yapılmalı ve toplumun ilerlemesini sağlayıcı hükümler üretilmelidir.⁵⁶ Celal Nuri'nin ictihad vurgusu Cumhuriyetin ilk yıllarında da devam ediyor ancak bu defa yeni hükümler ortaya koymak için değil Müslümanların geri kalış sebeplerini izah etmek için. Dahası, ictihad kapısının kapalı olduğu anlayışı, dinin devlet ve toplum üzerindeki etkisini sınırlandırıcı ve seküler yapıdaki Cumhuriyet reformlarının meşrulaştırılmasına zemin hazırlıyor.⁵⁷

Aslında Celal Nuri'nin seküler eğilimi gazetecilikteki ilk yıllarına kadar gitmektedir. 1910'lu yıllardaki yazılarında da Müslümanların geri kalış nedenlerinden birinin din ve devlet işlerini birbirlerinden ayıramayışları olduğunu ifade etmekteydi. 1920'li yıllara gelindiğinde ilerlemenin gerçekleşebilmesi için din ve devlet işlerinin ayrılması gerektiği vurgusu arttı. 1923'te din hakkında şunları yazması şaşırtıcı değildi: "Din, ilimde insanı ve binnetice milletleri her türlü kuyud u şuruta pâ bend ediyor, derece-i hürriyeti azaltıyor, kısaltıyor".⁵⁸ 1926'da da Batı'nın asırlarca önce yaptığı gibi dinî ve dünyevî işleri birbirinden ayırarak akılcı düşünce ile ilerlemenin sağlanabileceğini savunuyordu. Ona göre, Müslümanların geri kalmalarının nedeni mezhep imamlarından sonra gelen ulemanın yeni görüş ortaya koyamamalarıdır. Bu ise İslamın bin yılı aşkın bir zamandır olduğu yerde kalmasına sebep olmuştur. Halbuki "bir asrın ahkâmı diğerlerine teşmil edilmek istenirse, hâl ve istikbâl, mazinin tahakkümü altında kalır, hiçbir hareket hasıl olmaz". Onun içindir ki "tarihte ilk defa olmak üzere İslam camiasına dahil bir millet, itikatta esasât-ı İslamiyyeyi tamamiyle muhafaza ettiği halde, dünya ahkâmında serbestî-i hareketını ihrâz etti".⁵⁹

SONUÇ YERİNE

Celal Nuri batılılaşma ve İslam anlayışlarını şekillendirirken zamanının gelişmelerinden etkilenmiş görünmektedir. Görüş ve tavırlarında 1910'ların ve 1920'lerin önemli olaylarının etkisini görmek mümkündür. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nde Avrupa'nın önde gelen ülkeleri ile Osmanlı Devleti'nin ilişkilerinde ciddi sıkıntılar yaşanıyordu. Bu sıkıntılı dönemde Celal Nuri genel olarak Avrupa karşıtı, Avrupa'nın sömürgeci yönünü vurgulayıcı ve Avrupa toplumlarındaki olumsuzlukları konu alan yazılar yazdı. 1910'lardaki kısmî

⁵⁶ Celal Nuri, *Hatemü'l-Enbiya*, s. 321-324 ve *İttihad-ı İslam*, s. 158, 171, 178.

⁵⁷ Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, s. 57-59.

⁵⁸ Celal Nuri, *Taş Giyen Millet* (İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1923), s. 30

⁵⁹ Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, s. 130, 131. Ayrıca bk.age. s. 57-59.

Batılılaşma tavrı 1920'lerde yerini tam Batılılaşma anlayışına terk etti. 1910'lu yıllarda da Avrupa'ya eleştirileri yukarıda zikredilen hususlara yoğunlaşırken Avrupa'nın bu yöndeki politikalarına karşı Müslümanlarla Avrupa'nın sosyalistlerinin işbirliği yapması gerektiğini savunuyordu. Belki de bu kısmî eleştiri ve kısmî takdir yaklaşımı 1910'lu yıllarda savunduğu teknolojik ve hakiki medeniyet ayrımında da etkili olmuştu. Hatırlanacağı üzere, Avrupa'nın teknolojik medeniyetinin alınması gerektiğini her zaman savunmuştur.

Benzer bir şekilde, 1910'lu yıllardaki yazılarında İslamda yenilik ve ıslahat vurgusu çok öne çıkarken Cumhuriyet dönemindeki yayınlarında giderek zayıflamıştır. Bir anlamda artık İslamda yenilik ve ıslahata ihtiyaç kalmamıştı, çünkü yeni kurulan modern devletin işleyişinde ve toplumun şekillenmesinde dine yer verilmemişti. Ona göre, modern devlet tabiatı gereği dine yer veremezdi.⁶⁰ Modern devlet ulus devletiydi ve modern manada ulus da din ve etnik köken ayrımı yapmaksızın herkesi vatandaş kabul etmekteydi.⁶¹ Osmanlı döneminde yapılması gereken reformlar hakkında Batı kaynaklı geliştirdiği fikirlere İslamla bağlantılı bir renk ve görüntü vermeye çalışırken yeni dönemde buna artık ihtiyaç duymuyordu. Dinin vicdana taalluk ettiği hususu kendisinin de hazırlanmasında katkısının olduğu yeni anayasada yer almıştı. Belki de Cumhuriyet döneminde savunduğu fikirler ve takındığı tavır, onun uzun süre siyasette kalmasını ve on yılı aşkın bir süre milletvekilli olarak görev yapmasını sağladı. ▽

KAYNAKLAR

- Abdullah Cevdet, "Şime-i Muhabbet", *İctihad*, no. 89, 16 Kanun-ı sani 1329.
- Ahmet Hamdi Tanpınar, *19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Çağlayan Kitabevi, 1985.
- Celal Nuri İleri, *Dil ve Edebiyat Yazıları*, (Haz: Recep Duymaz) İstanbul: Kitabevi, 1995.
- _____, 'İslamda Vücûb-ı Teceddüd', *İctihad*, no. 39, 15 Kanun-ı sani 1327.
- _____, 'İslamda Vücûb-ı Teceddüd', II, *İctihad*, no. 40, 1 Şubat 1327/ 14 Şubat 1912.
- _____, 'Mecelle Meselesi', *İctihad*, no. 64, 2 Mayıs 1329
- _____, 'Mecelle Meselesi', *İctihad*, no. 64, 2 Mayıs 1329/15 Mayıs 1914.
- _____, "Şime-i Husûmet", *İctihad*, no. 88, 9 Kanun-ı sani 1329/ 22 Ocak 1914.
- _____, *Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler*, Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1932.
- _____, *Hatemü'l-Enbiya*, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1332h/ 1914.
- _____, *İttihad-ı İslam*, İstanbul 1331.
- _____, *Tağ Giyen Millet*, İstanbul: Cihan Biraderler Matbaası, 1923.
- _____, *Tarih-i İstikbal*, II, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331H/1913.

⁶⁰ Celal Nuri, *Devlet ve Meclis Hakkında Musahabeler* (Ankara: T.B.M.M. Matbaası, 1932), s. 43–44, 52.

⁶¹ Celal Nuri, *Türk İnkılabı*, s. 20.

- _____, *Tarih-i Tedenniyât-ı Osmaniye*, 2. baskı, İstanbul: Yeni Osmanlı Matbaası, 1331H/1913.
- _____, *Türk İnkılabı*, İstanbul: Ahmed Kamil Matbaası, 1926
- Celal Pekdoğan, 'Kılıçzâde Hakkı', *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (DİA), XXV.
- Günay Alpay, 'İleri, Djelal Nuri', *Encyclopaedia of Islam*, second edition (EI2), III.
- İlhan Kutluer ve Tahsin Görgün, 'Medeniyet', (DİA), XXVIII.
- İsmail Kara, *Din ile Modernleşme Arasında: Çağdaş Türk Düşüncesinin Meseleleri*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2004.
- _____, *İslamcıların Siyasi Görüşleri*, 2.baskı, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2001.
- Kur'an'ı Anlamada Tarihsellik Sorunu Sempozyumu, İstanbul: Bayrak Yayınları, 2000.
- Kur'an-ı Kerim, *Tarihselcilik ve Hermenötik*, İzmir: Işık Yayınları, 2003.
- M. Refik Bürüngüz, 'Abdullah Cevdet and the Garbcılık Movement', Yüksek Lisans Tezi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Fatih Üniversitesi, 2005.
- M. Şükrü Hanioglu, "Garbcılar: Their Attitudes Toward Religion and Their Impact on the Official Ideology of the Turkish Republic", *Studia Islamica*, No. 86 (août 1997/2).
- _____, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi* (İstanbul: Üçdal Neşriyat, 1981);
- _____, *Preparation for Revolution*, New York: Oxford University Press, 2001.
- _____, *Young Turks in Opposition*, New York: Oxford University Press, 1996
- Mümtaz'er Türköne, *Siyasî İdeoloji Olarak İslamcılığın Doğuşu*, 3. baskı Ankara: Lotus, 2003.
- Necmi Uyanık, 'Batıcı Bir Aydın Olarak Celâl Nuri İleri ve Yenileşme Sürecinde Fikir Hareketlerine Bakışı', *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 15 Bahar 2004.
- Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, (Feroz Ahmad'ın önsözüyle) (London: Hurst & Company, 1998),
- _____, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, II. Baskı, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002.
- Orhan Türkdoğan, *Ziya Gökalp Sosyolojisinin Temel İlkeleri*, İstanbul 1998.
- Recep Duymaz, 'Celâl Nuri İleri', (DİA), VII, s.242-245,
- Ş. Tufan Buzpınar, '“Öteki” Üzerinden Hesaplaşma: Celal Nuri ve Abdullah Cevdet'in Avrupa Tartışmaları Hakkında Bir Değerlendirme', *Divân, İlmî Araştırmalar*, 19 (2005/2)
- Tahsin Görgün, "Medeniyet/Modern Tartışmalar", *DİA*, XXVIII, 298-301.
- Tarık Zafer Tunaya, 'Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık' Cereyanı', *İÜHFİM*, XIV (1948)
- _____, *İslamcılık Cereyanı*, İstanbul: Baha matbaası, 1962.
- The New Encyclopaedia Britannica*, VI, 15th edition, 1990, s. 125-127.
- Tuncer Baykara, *Osmanlılarda Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, İzmir: Akademi Kitabevi, 1992.
- Uriel Heyd, *Türk Ulusculuğunun Temelleri*, (çev. Kadir Günay) Ankara 1979.
- Zeynep Süslü - İsmail Kara, "Şemseddin Sami'nin 'Medeniyet'e Dair Dört Makalesi", *Kutadgubilig*, 4, Ekim 2003.
- Ziya Gökalp, *Hars ve Medeniyet* (Haz. Yalçın Toker), İstanbul 1995.